رضیہ الدین ہمدانی

۱۹۸۳

مثنوی

اسرار خودی

یعنی

حقایق حیات و نکات دوبیہ

از

ڈاکٹر شیخ محمد اقبال ایم۔اے بیرسٹر ایٹ لاء لاہور

بتصحیح و اہتمام

شیخ مبارک علی تاجر کتب انارکلی لاہور

در دارالطبع مدرسہ یس کارپوریشن روڈ لاہور طبع شد

تعداد ۱۱۰۰

قیمت ۱۱ طبع دوم

طبع دوم ۱۹۱۸

۸۶

دیباچہ

اس مثنوی کی پہلی ایڈیشن سنہ ۱۹۱۵ء میں شائع ہوئی تھی
اس دوسری ایڈیشن میں جواب ناظرین کی خدمت میں پیش
کیجاتی ہے بعض بعض جگہ لفظی ترمیم ہے بعض جگہ اشعار
کی ترتیب میں فرق ہے اور ایک آدہ جگہ تشریح مطالب کیلئے
اشعار کا اضافہ ہے۔ لیکن سب سے بڑی ترمیم یہ ہے کہ اس ایڈیشن سے
وہ اشعار خارج کر دیئے گئے ہیں جو خواجہ حافظ پر لکھے گئے تھے۔ اگرچہ
ان سے محض ایک ادبی نصب العین کی تنقید مقصود تھی اور خواجہ حافظ کی شخصیت
سے کوئی سروکار نہ تھا تاہم اس خیال سے کہ یہ طرز بیان اکثر احباب کو ناگوار ہے
میں نے ان اشعار کو نکال کر انکی جگہ نئے اشعار لکھدیئے ہیں جنمیں اس اصول پر
بحث کی ہے جسکے رو سے میرے نزدیک کسی قوم کی لٹریچر کی قدر و
قیمت کا اندازہ کرنا چاہیئے۔ پہلی ایڈیشن کے اردو دیباچے کی اشاعت
بھی ضروری نہیں سمجھی گئی۔

محمد اقبال

IQBAL ACADEMY PAKISTAN
LIBRARY.
Acc. No. 15,594
LAHORE.

دی شیخ با چراغ همی گشت گردِ شهر

کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست

زین همرهانِ سُست عناصر دلم گرفت

شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست

گفتم که یافت می نشود جُسته ایم ما

گفت آنکه یافت می نشود آنم آرزوست

مولنا جلال الدین رومی رح

۱۸۶

پیشکش

بحضور

سر سیّد علی امام مدظلّہ العالی

اے امام! اے سیّدِ والانسب
دودمانت فخرِ اشرافِ عرب

سلطنت را دیدہ افروز آمدی
عقلِ کل را حکمت آموز آمدی

آشنائے معنیٔ بیگانہ
جلوۂ شمعِ مرا پروانہ

مرغِ فکرم گلستانہا دیدہ است
از ریاضِ زندگی گل چیدہ است

این گل از تارِ رگِ جان بسته ام
تازه تر در دست تو گلدسته ام

ملت ارجسم است شاعر چشمِ او ست
جسم را از چشم ملت آبرو ست

چشمم از نورِ محبت روشنم
اشکبا از درد اعضائے تنم

نذرِ اشک سنگ گیرد از من پذیر!
گریهٔ بے اختیارم از من پذیر!

هو

بسم الله الرحمن الرحیم

تمهید

نیست در خشک و تر بشیه من کوتاهی
چوب هر نخل که منبر نشود دار کنم

نظیری نیشابوری

راه شب چون مهِ عالمتاب زد
گریهٔ من بر رخِ گل آب زد

اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست
سبزه از هنگامهٔ من بیدار رست

باغبان زور کلامم آزمود
مصرعے کارید و شمشیرے درود

در چمن خرد دانهٔ اشکم نکشت
نارِ فغانم بپود در باغ رشت

ذرهٔ ام مهر منیرانِ من است
صد سحر اندر گریبانِ من است

خاکِ من روشن تر از جامِ جم است
محرم از نازادهائے عالم است

فکرم آن آهوئے سر فراک است
کو هنوز از نافهٔ تبت نمناک است

سبزه نا روئیده زیبِ گلشنم
گل بشاخ اندر نهان در دامنم

محفلِ ارشی گری هم زدم
زخمه بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکه عودِ فطرتم نادر نواست
هم نشین از نغمه ام نا آشناست

ارشی گری نغمه سرود

در جہاں خورشید نو زائیدہ ام
رسم و آئین فلک نادیدہ ام

رم ندیدہ انجمم از تابم ہنوز
مست ناآشفتہ سیمابم ہنوز

بحر از رقصِ ضمایم بے نصیب
کوہ از رنگِ حنایم بے نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ ہست و بود
لرزہ بر تن خیزم از خوفِ نمود

با ہمم از خاور سپید شب شکست
شبنمِ نو بر گلِ عالم نشست

انتظارِ صبح خیزاں میکشم
اے خوشا زرتشتیانِ آتشم

بے نیاز از گوشِ امروز آمدم
من صدائے شاعرِ فرداستم

عصرِ من دانندۂ اسرار نیست
یوسفِ من بہرِ این بازار نیست

نا امید آتم ز یارانِ قدیم
طورِ من سوزد که می آید کلیم

قلزمِ یاران چو شبنم بے خروش
شبنمِ من مثلِ یم طوفاں بدوش

نغمهٔ من از جهانِ دیگر است
ایں جرس را کاروانِ دیگر است

اے بسا شاعر که بعد از مرگ زاد
چشمِ خود بر بست و چشمِ ما کشاد

رختِ یار از نیستی بیروں کشید
چوں گل از خاکِ مزارِ خود دمید

کاروانہا گرچہ زیں صحرا گذشت
مثلِ گامِ ناقہ کم غوغا گذشت

عاشقم فریاد ایمانِ من است
شورِ حشر از پیشخیزانِ من است

نغمه ام را اندازهٔ تار و پود نیست
من ترنمم از شکستِ عود نیست

قطره از سیلابِ من بیگانه به
قلزم از آشوبِ او دیوانه به

در یکی گنجد بجو عمانِ من
بحرها باید پیِ طوفانِ من

غنچه کز بالیدگی گلشن نشد
در خورِ ابرِ بهارِ من نشد

برقها خوابیده در جانِ من است
کوه و صحرا بابِ جولانِ من است

پنجه کن با بحرم از صحرا ستی
برقِ من در گیر اگر سینا ستی

چشمهٔ حیوان برایم کرده اند
محرمِ رازِ حیاتم کرده اند

ذره از سوزِ نوایم زنده گشت
پرکشود و کرمکِ تابنده گشت

هیچکس رازے که من گویم نگفت
همچو فکرِ من در معنی نسفت

سرِ عیشش جاودان خواهی بیا | هم زمین هم آسمان خواهی بیا

پیرِ گردوں با من این سر گفت
از ندیمان راز ها نتوان نهفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن | محو از دلِ کاوشِ ایام کن

شعلهٔ آبے که اصلش زمزم است | گر گدا باشد پرستارش جم است

می کند اندیشه را هشیار تر | دیدهٔ بیدار را بیدار تر

اعتبارِ کوه و کاه بخشد کاه را | قوتِ شیران دهد روباه را

خاک را اوجِ ثریا می دهد | قطره را پهنائے دریا می دهد

خامشی را شورشِ محشر کند
پایۂ کبک از خونِ باز احمر کند

خیز و در جامم شرابِ ناب ریز
در شبِ اندیشه‌ام مهتاب ریز

تا سوئے منزل کشم آوارہ را
ذوقِ بینایی دہم نظّارہ را

گرم رو از جستجوئے نو شوم
روشناسِ آرزوئے نو شوم

چشمِ اہلِ ذوق را مردم شوم
چون صدا در گوشِ عالم گم شوم

قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم
آبِ چشمِ خویش در کالا کنم

باز برخوانم ز فیضِ پیر رومؔ
دفترِ سربستۂ اسرارِ علوم

جانِ او از شعلہ‌ہا سرمایہ دار
من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمع سوزان تا خجل پروانه ام
باده شبخون زن بخیل پیمانه ام

پیر رومی خاک را اکسیر کرد
از غبارم جلوه ها تعمیر کرد

ذره از خاک بیابان رخصت است
تا شعاع آفتاب آرد بدست

موجم و در بحر او منزل کنم
تا دُر تابنده حاصل کنم

من که مستیها ز صهبایش کنم
زندگانی از نفسهایش کنم

شب دل من مایل فریاد بود
خامشی از یاریم آباد بود

شکوه آشوب غمم دودان بدم
از تهی سیمانگی نالان بدم

این قدر منظارہ ام بیتاب شد
بال و پر شکست و آخر خواب شد

روئے خود بنمود پیر حق سرشت
گو بحرف پہلوی قرآں نوشت

گفت اے دیوانۂ اربابِ عشق
جرعہ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر ہنگامۂ محشر بزن
شیشہ را سر دیدہ بر نشتر بزن

خندہ را سرمایۂ صد نالہ ساز
اشکِ خونیں را جگر پر کالہ ساز

تا بکے چون غنچہ می باشی خموش
نکہتِ خود را چو گل ارزاں فروش

در گرہ ہنگامہ داری چوں سپند
محملِ خود بر سرِ آتش بہ بند

چوں جرس آخر ز ہر جزو بدن
نالۂ خاموش را بیروں فگن

آتش استی ز بزمِ عالم برفروز
دیگراں را ہم ز سوزِ خود بسوز

فاش گو اسرارِ پیری می فروش
موجِ می شو کسوتِ مینا بپوش

سنگ شو آئینۂ اندیشہ را
بر سرِ بازار بشکن شیشہ را

از نیستاں ہمچو نے پیغام دہ
قیس را از قومِ حے پیغام دہ

نالہ را اندازِ نو ایجاد کن
نرم را از ہایِ و ہو آباد کن

خیز و جانِ نو بدہ ہر زندہ را
از قمِ خود زندہ تر کن زندہ را

خیز و پا بر جادۂ دیگر بنہ
جوشِ سودائے کہن از سر بنہ

آشنائے لذتِ گفتار شو
اے درائے کاروانِ بیدار شو

زیں سخن آتش بپیراہن شدم
مثلِ نے ہنگامہ آلستن شدم

چوں نوا از تارِ خود برخاستم
جلوتے از بہر گوشِ راستم

برگرفتم پردہ از رازِ خودی
وانمودم سرِّ اعجازِ خودی

بودِ نقشِ ہستیم انگارہ[1]
ناقبولے ناکسے ناکارہ

عشق تو ہاں زد مرا آدم شدم
عالمِ کیف و کمِ عالم شدم

حرکتِ اعصابِ گرد و دیدہ ام
در رگِ ہر دورۂ خوں دیدہ ام

بہرِ انسان چشمِ من شبہا گریست
تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست

[1] انگارہ: نقشِ ناتمام

از درونِ کارگاهِ ممکنات
برکشیدم سرِ تقویمِ حیات

من که این شب را چو مه آراستم
گردِ پایِ تلّتِ بیضا ستم

تلّتے در باغ و راغ آوازه اش
آتشِ دلها سرود تازه اش

ذرّه کشت و آفتاب انبار کرد
خرمنِ از صد رو می عطار کرد

آهِ گرمم رخت بر گردوں کشتم
گرچه دودم از تبارِ آتشم

خامه ام از همتِ فکرِ بلند
رازِ این پرده در صحرا فگند

قطره تا هم پایه دریا شود
ذرّه از بالیدگی صحرا شود

شاعری زین مثنوی مقصود نیست
بت پرستی بت گری مقصود نیست

هندیم از پارسی بیگانه ام
ماه نو باشم تهی پیمانه ام

حسن انداز بیان از من مجو
خون انار و صفهان از من مجو

گرچه هندی در عذوبت شکر است
طرز گفتار دری شیرین تر است

فکر من از جلوه اش مسحور گشت
خامه من شاخ نخل طور گشت

پارسی از رفعت اندیشه ام
در خور و با فطرت اندیشه ام

خرده بر مینا مگیر ای هوشمند
دل بذوق خرده مینا بخند

بیان[1] درین کہ اصل نظامِ عالم از خودی است و تسلسل حیاتِ تعیّناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است — ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است

خویشتن را چون خودی پیدا کرد — آشکارا عالمِ پیدا کرد

صد جہاں نو شد اندر ذاتِ او — غیرِ او پیداست از اثباتِ او

در جہاں نخلِ خصومت کاشت است — خویشتن را غیرِ خود پنداشت است

[1] اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں اُن سے لفظ خودی کے معنی پر روشنی پڑیگی اس ضمن میں صفحہ نمبر ۲۸ کے اشعار بھی زیرِ نظر رکھئے

سازد از خود پیکرِ اغیار را
تا فزاید لذّتِ پیکار را

میکشد از قوّتِ بازوئے خویش
تا شود آگاه از نیروئے خویش

خود فریبی ہائے او عینِ حیات
ہمچو گل از خون و خو عینِ حیات

بہرِ یک گل خون صد گلشن کند
از پئے یک نغمہ صد شیون کند

یک فلک را صد ہلال آوردہ است
بہرِ حرفے صد مقال آوردہ است

عذرِ این اسراف و این سنگین دلی
خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی

حسنِ شیریں عذرِ درد کوہکن
نافۂ عذرِ صد آہوئے ختن

سوزِ پیہم قسمتِ پروانہ ہا
شمع عذرِ محفلِ پروانہ ہا

خامه و انقش صد البست مروز — تا بیارد صبح فردائے بدست

شعله‌ها او صد ابراهیم سوخت — تا چراغ یک محمد بر فروخت

می‌شود از بهر اغراض عمل — عامل و معمول و اسباب و علل

چیز دانگیزد فتد تا بدمد — سوزد و فرسوزد و خامد پرزند

وسعت ایام جولانگاه او — آسمان موجے ز گرد راه او

گل بجیب آفاق از گلکاریش — شب ز خوابش روز از بیداریش

شعله خود در شرر تقسیم کرد — جزو پرستی عقل را تعلیم کرد

خود شکن گردید و اجزا آفرید — اندکے آشفت و صحرا آفرید

بازاز آشفتگی بیزار شد
وز تهم پیوستگی کهسار شد

وا نمود خویش را تا خود یی است
هفته در سندوقه یک دیگر دی است

قوت خاموش و بیتاب عمل
از عمل پابند اسباب عمل

چون حیات عالم از زور خودی است
پس بقدر استواری زندگی است

قطره چون حرف خودی بر زد کنار
هستی بی مایه را گوهر کند

باده از ضعف خودی بی پیر است
پیکرش منت پذیر ساغر است

گرچه پیکر می پذیرد جام می
گردش از ما دارد و ما دارد جام می

کوه چون از خود رود صحرا شود
شکوه سنج جوشش دریا شود

موج تا موج است در آغوش بحر
می کند خود را سوار دوش بحر

حلقهٔ زد نور تا گردید چشم
از تلاش جلوه ها جنبید چشم

سبزه چون تا دم زد از خویش یافت
همت او سینهٔ گلشن شگافت

شمع هم خود را نخود در نخبه کرد
خویش را از ذره ها تعمیر کرد

خود گدازی پیشه کرد از خود رمید
هم چو اشک آخر ز چشم خود چکید

گر بفطرت پخته تر بودی نگین
از جراحت ها بیاسودی نگین

می شود سرمایه دار نام غیر
دوش او مجروح یاد نام غیر

چوں زمیں بر هستیِ خود محکم است
ماه پابندِ طوافِ یک سم است

هستیِ مہر از زمیں محکم تر است
پس زمیں مسحورِ چشمِ خاور است

جنبشِ از مژگانِ مردانِ جہاد
مایہ دارِ از سطوتِ او کوہسار

تار و پودِ کسوتِ او آتش است
اصلِ او یک دانۂ گردنکش است

چوں خودی آرد بہم نیرو بے ز
می کشاید قلزمے از جوئے ز

در بیانِ اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولید مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست
کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیده است
اصلِ او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دلِ خود زنده دار
تا نگردد مشت خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جهانِ رنگ و بوست
فطرتِ هر شی ازین آب و گل است

از تمنا رقصِ دل در سینه‌ها
سینه‌ها از تابِ او آئینه‌ها

طاقتِ پرواز بخشد خاک را
خضر باشد موسیِ ادراک را

دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات
غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات

چون ز تخلیقِ تمنا باز ماند
شہپرش شکست و از پرواز ماند

آرزو ہنگامہ آرائے خودی
موج بیتابی ز دریائے خودی

آرزو صیدِ مضامینِ کمند
دفترِ افعال را شیرازہ بند

زندہ را نفیِ تمنا مُردہ کرد
شعلہ را انقصابِ سوز افسردہ کرد

چیست اصلِ دیدۂ بیدارِ ما؟
ہست صورت لذتِ دیدارِ ما

کبک پا از شوخیِ رفتار یافت
بلبل از سعیِ نوا منقار یافت

نے بُرد از نیستاں آباد شد
نغمہ از زندانِ او آزاد شد

عقل ندرت کوش و گردون تاز چیست
هیچ میدانی کہ این اعجاز چیست

زندگی سرمایہ دار از آرزوست
عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست

چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم
چیست رازِ تازگیہائے علوم

آرزوئے کو بزورِ خود شکست
سر ز دل بیرون زد و صورت ببست

بینی و دست و دماغ و چشم و گوش
فکر و تخییل و شعور و یاد و ہوش

زندگی مرکب چو جنگاہی بساخت
بہرِ حفظِ خویش این آلات ساخت

آگہی از علم و فن مقصود نیست
غنچہ و گل از چمن مقصود نیست

علم از سامانِ حفظِ زندگی است
علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیشِ خیزانِ حیات
علم و فن از خانه زادانِ حیات

اے ز رازِ زندگی بیگانہ خیز
از شرابِ مقصدے مستانہ خیز

مقصدے مثلِ سحر تابندۂ
ماسوی را آتشش سوزندۂ

مقصدے از آسماں بالاترے
دلربائے دلستانے دلبرے

باطلِ دیرینہ را غارتگرے
فتنہ در جیبے سرا پا محشرے

تا نخلیقِ مقاصد زندہ ایم
از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

در بیان آنکه خودی از عشق و محبت استحکام می پزیرد

نقطهٔ نوری که نامِ او خودی است
زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است

از محبت می شود پائنده تر
زنده تر سوزنده تر تابنده تر

از محبت اشتعالِ جوہرش
از تقائے[1] ممکناتِ مضمرش

فطرتِ او آتش اندر آتش است
عالم افروزی پیامِ او ز عشق

عشق را از تیغ و خنجر باک نیست
اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست

[1] ارتقا نشو و نما

در جہاں ہم صلح دہم پیکار عشق
آبِ حیواں تیغِ جوہر دارِ عشق

از نگاہِ عشق خارا شق شود
عشقِ حق آخر سراپا حق شود

عاشقی آمورد محبوبے طلب
چشمِ نورِ قلبِ ایوبے طلب

کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے
بوسہ زن بر آستانِ کاملے

شمعِ خود را ہمچو رومی بر فروز
رومؔ را در آتشِ تبریز سوز

لمستِ معشوقے نہاں اندر لبت
چشم اگر داری بیا بنمائمت

عاشقانِ او ز خوباں خوب تر
خوشتر و زیباتر و محبوب تر

دل ز عشقِ او توانا می شود
خاکِ ہمدوشِ ثریا می شود

خاکِ نجد از فیضِ او چالاک شد
آمد اندر وجد و بر افلاک شد

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است
آبروئے ما ز نامِ مصطفیٰ است

طورِ موجے از غبارِ خانه اش
کعبه را بیت الحرم کاشانه اش

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد
کاسبِ افزایش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش
تاجِ کسریٰ زیرِ پائے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید
قوم و آئین و حکومت آفرید

ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم
تا به تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ هیجا تیغِ او آہن گداز
دیدۂ او اشکبار اندر نماز

در دعائے نصرت آئینِ تیغِ او
قاطعِ نسلِ خلاطینِ تنیغِ او

در جہاں آئینِ نو آغاز کرد
مسندِ اقوامِ پیشیں در نورد

از کلیدِ دیں درِ دنیا کشاد
ہمچو او بطنِ اُمِ گیتی نزاد

در نگاہِ اُو یکے بالا و پست
با غلامِ خویش بر یک خواں نشست

در مصافِ[1] پیشِ آں گردوں سریر
دخترِ سردارِ طے[2] آمد اسیر

پائے در زنجیر و ہم بے پردہ بود
گردن از شرمِ حیا خم کردہ بود

دخترک را چوں نبی بے پردہ دید
چادرِ خود پیشِ روئے او کشید

ما زناں خاتونِ طے عریاں تریم
پیشِ اقوامِ جہاں بے چادریم

[1] صاف۔ جنگ [2] سردار حاتم جو اپنی فیاضی کے لیے مشہور تھا۔ ۱۲

روزِ محشر اعتبارِ ماست او
در جہاں ہم پردہ دارِ ماست او

لطف و قہرِ او سراپا رحمتے
آں نہ یاراں ایں ہا غدارِ رحمتے

آنکہ بر اعدا درِ رحمت کشاد
مکہ را پیغامِ لا تثریب داد[1]

ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم
چوں نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم

از حجاز و چین و ایرانیم ما
شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما

مستِ چشمِ ساقیِ بطحا ستیم
در جہاں مثلِ مے و مینا ستیم

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت
آتشِ او ایں خس و خاشاک سوخت

[1] لا تثریب علیکم الخ (یعنے تمہارے لیئے کوئی تعزیر نہیں) اگرچہ کفار عرب نے نبی کریم کو بہت ایذا دی تھی۔ مگر فتح مکہ کے بعد جب کہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور علیہ السلام نے لا تثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرمایا ۱۲

۱۲ شعر بالا میں اسی آیہ شریفہ کی طرف تلمیح ہے ۔

15.52

چون گلِ صد برگ ما را بو یکیست
او متاعِ جانِ ایں انظار و او یکیست

سرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم
نعرهٔ بے باکانه زد افشا شدیم

شورِ عشقش در نیِ خاشِ من
می تپد نغمه در آغوشِ من

من چه گویم از تولّاتش که چیست
خشک چوبے در فراقِ او گریست

هستی مسلم تجلّی گاهِ او
طورها بالد ز گردِ راهِ او

پیکرم را آفرید آئینه اش
صبحِ من از آفتابِ سینه اش

در تپیدن دمبدم آرام من
گرمتر از صبحِ محشر شام من

ابر آذار است بر بستانِ او
تاک من نمناک از بارانِ او

له ابر آذار موسم بهار کا باول

چشم در کشتِ محبت کاشتم — از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ پیرِ از دو عالم خوشتر است — اے خنک شہرے کہ آنجا دلبر است

گفتہ اندازِ مُلّا جامیم — نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعرِ لب ریزِ معانی گفتہ است — در ثنائے خواجہ گوہر سفتہ است

نسخۂ کونین را دیباچہ اوست
جملہ عالم بندگانِ خواجہ اوست

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق — ہست ہم تقلید از اسمائے عشق

کاملِ بسطامؒ در تقلید مرد — اجتناب از خوردنِ خم بوزہ کرد

ف حضرت بایزید بسطامی نے انگور کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ شی کرنے سے پہلے کتنی مرتبہ گھمایا جائے۔ ۱۲

عاشقی محکم شو از تقلید یار
تا کمندِ تو شود زیرانِ شکار

اندکے اندر حرا دل نشیں
ترکِ خو کن سوئے حق ہجرت گزیں

محکم از حق سوئے سوئے خود گام زن
لات و عزائے ہوس را سر شکن

لشکرے پیدا کن از سلطانِ عشق ۱؎
جلوہ گر شو بر سرِ فارانِ عشق

تا خدائے کعبہ بنوازد ترا
شرح ۲؎ اِنّی جاعِل سازد ترا

۱؎ سلطان۔ غلبۂ قوت۔
۲؎ اِنّی جاعِلٌ فِی الاَرضِ خَلِیفَۃً (آیہ شریفہ)

در بیانِ اینکه خودی از سوالِ ضعیف می گردد

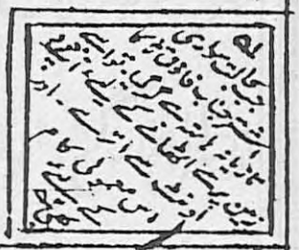

اے فسرِ ہم کردہ از شیراں خراج	گشتہ روبہ مزاج از احتیاج
خستگیہا تے تو از نادری است	اصل دردِ تو ہمیں بیماری است
می رباید رفعت از فکرِ بلند	می کشد شمعِ خیالِ ارجمند
از خمِ ہستی مئے گلفام گیر!	فقرِ خود دار کبیہ آنام گیر!
خود فروداز شتر مثلِ عمر	الحذر از منتِ غیر الحذر

تا بکے در یوزہ عمر منصب کنی
صورتِ طفلاں زمرکب کنی

فطرتے کو بر فلک بندد نظر
پست میگردد ز احسانِ دگر

از سوال افلاس گردد خوار تر
از گدائی گدیہ گرنا دار تر

از سوال آشفتہ اجزاے خودی
بے تجلی نخل سینائے خودی

مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش
مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش

گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت
در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت

رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو
موجِ آب از چشمۂ خود در مجو

تا نباشی پیشِ پیغمبر خجل
روز فردائے کہ باشد جانگسل

ماہ را روئی سد از خانِ مہر — داغ بر دل دارد از احسانِ مہر

ہمتِ از حق خواہ و با گردوں ستیز — آبروئے ملت بیضا مریز

آنکہ خاشاکِ تنش از کعبہ رُفت [۱] — مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت

وائے بر منّت پذیرِ خوانِ غیر — گردنش خم گشتۂ احسانِ غیر

خویش را از بیرقِ لطفِ غیر سوخت [۲] — با پشیزے مایۂ غیرت فروخت

اے خنک آں تشنہ کاندر آفتاب — می نخواہد از خضر یک جامِ آب

تر جبیں از خجلتِ سائل نشد — شکلِ آدم ماند و مشتِ گل نشد

---

[۱] الکاسب حبیب اللہ (حدیث)

[۲] پشیز - کوڑی

زیرِ گردون آبِ حوانِ ارجمند — می رود مثلِ صنوبر سر بلند

در تهی دستی شود خود دار تر — بختِ او خوابید و او بیدار تر

قلزمِ زنبیلِ سیلِ آتش است — گر زدستِ خود رسد خوش است

چون حباب از غیرتِ مردانه باش — هم به بحر اندر نگون پیمانه باش

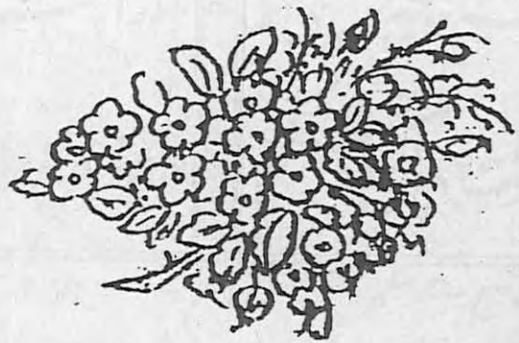

در بیان اینکہ چون خودی از عشق و محبت محکم میگردد قوای ظاہرہ و مخفیۂ نظام عالم را مسخر می سازد

از محبت چون خودی محکم شود
قوتش فرماندہِ عالم شود

پیرِ گردوں کز کواکب نقش بست
غنچہ ہا از شاخسارِ او شکست

پنجۂ او پنجۂ حق می شود [۱]
ماہ از انگشتِ او شق می شود

در خصومت جہاں گردد حکم [۲]
تابع فرمانِ او دارا و جم

۱؎ تلمیح ہے معجزۂ شق القمر کی طرف

۲؎ حکم - منصف -

باتو می گویم حدیثِ بوعلی — در سوادِ ہندِ نامِ او جلی

آں نوا پیرا گلِ از کہن[1] — گفت با ما از گلِ رعنا سخن

خطۂ این جنتِ آتش نژاد — از ہوائے منش مینو سواد

کوچک ابدالش سوئے بازار رفت[2] — از شرابِ بوعلی سرشار رفت

عاملِ آں شہر می آمد سوار[3] — ہمرکابِ او غلام و چوبدار

پیشرو زد بانگ بر انبوہِ مست — برجلو داران عامل رہ ببست

رفت آں درویش سر افگندہ پیش — غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش

[1] تلمیح ہے حضرت بوعلی قلندر کے اس شعر کی طرف "مرا بہ بلبلِ باغِ کہن مفرمائید — از گلِ رعنا بگو با ما سخن" [2] کوچک ابدال اصطلاح فقرا میں بدمعاش دست کو کہتے ہیں۔

[3] عامل گورنر۔ حاکم۔

چو بدار از جامِ استکبار مست
بر سرِ درویش چوب خشک شکست

از رهِ عامل فقیر آزرده رفت
دلگران و ناخوش و افسرده رفت

در حضورِ بوعلی فریاد کرد
اشک از زندانِ چشمم آزاد کرد

صورتِ برقی که بر کهسار ریخت
شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت

از رگِ جانش دگر خون کشود
بادِ پیرِ خویش را دشنام نمود

خامه را گیر و فرمانی بنویس!
از فقیر سوی سلطانی بنویس!

بندهٔ ما را عاملت بر سر زده است
بر متاعِ جانِ خود داغی نهاده است

باز گیر این عاملِ بدگوهرے
ورنه بخشم ملکِ تو بادیگرے

نامۂ آن بندۂ حق دستگاه — لرزه ها انداخت در اندام شاه

پیکر تن سرمایۂ آلام گشت — زرد مثل آفتاب شام گشت

بهر عامل حلقۂ زنجیر جست — از قلندر عفو بیتقصیر جست

خسرو شیرین زبان رنگین بیان — نغمه هایش از ضمیر کن فکان

فطرتش روشن مثال ماه تاب — گشت از بهر سفارت انتخاب

چنگ را پیش قلندر چون نواخت — از نوائے شیشۂ جانش گداخت

شوکتے کو نخچه چون کهسار بود — قیمت یک نغمه گفتار بود

نیشتر قلب درویشان مزن — خویش را در آتش سوزان مزن

حکایت درین معنی که مسئلهٔ نفی خودی از مخترعات اقوام مغلوبهٔ بنی نوع انسان است که باین طریق مخفی اخلاق اقوام غالبه را ضعیف می سازند

آن شنیدستی که در عهد قدیم
گوسفندان در علف زاری مقیم

از وفور کاه نسل افزا بدند
فارغ از اندیشهٔ اعدا بدند

آخر از ناسازیٔ تقدیر میش
گشت از تیر بلائے سینه ریش

---

۱ علف زار - چراگاه -

شیرها از بیشه سر بر زدند
بر حصارِ گوسفندان تاختند

جذب و ستیلا شعارِ قوت است
فتح رازِ آشکارِ قوت است

شیرِ نر کوسِ شهنشاهی نواخت
بیش را از حضرت محروم ساخت

بسکه از شیران نیاید جز شکار
سُرخ شد از خونِ میش آن مرغزار

گوسفندے زیرکے فهمیدهٔ
کهنه سالے گرگ باران دیدهٔ

تنگدل از روزگارِ قومِ خویش
از ستمهائے ہنرباں سینه ریش

شکوه ها از گردشِ تقدیر کرد
کارِ خود را محکم از تدبیر کرد

بهرِ حفظِ خویش مردِ ناتواں
حیله ها جوید ز عقلِ کارداں

در غلامی از پئے دفعِ ضرر
قوتِ تدبیر و گرد و تیز تر

پختہ چوں گردد جنونِ انتقام
فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام

گفت با خود عقدہ ما مشکل است
قلزمِ غمہا مرا پئے ساحل است

میش نتواند بزور از شیر رست
سیم عدو را او پولاد دست

نیست ممکن کز کمال وعظ و پند
قومے گرگی آفرینند گوسفند

شیر نر را میش کردن ممکن است
غافل از خونیں کردن ممکن است

صاحب آوازۂ الہام گشت
واعظِ شیراں خونِ آشام گشت

نعرہ زد اے قوم کذاب است اشر
بے خبر از یومِ نحسٍ مستمر

له کذاب اشر - وحشی کنیت - قرآن الفاظ میں -

مایہ دار از قوّتِ روحانیم — بہرِ شیرِ اُمّ سلِ یزدانیم

دیدہ بے نُور را نُور آمدم — صاحبِ دستور و ماموّر آمدم

توبہ از اعمالِ نامحمود کُن — اے زبان اندیش فکرِ سود کُن

ہر کہ باشد دور از آوِ رشقی است — زندگی مستحکم از نفیِ خودی است

رُوح نیکاں از علف یا بد غذا — تارک اللحم است مقبولِ خدا

تیزیٔ دندانِ تُرا رسوا کند — دیدۂ ادراک را اعمیٰ کند

جنّت از بہرِ ضعیفاں است و بس — قوّت از اسبابِ حُسنِ اوست بس

---

۱ دستور - شریعت - ۲ تارک اللحم - گوشت کا تارک ۳ اعمیٰ - اندھا - نابینا - ۴ خسران - گھاٹا - خسارہ -

جستجوے عظمت و سطوت شراست
تنگدستی از امارت خوشتر است

برتر سیمرغ در کمین دانه نیست
دانه گر خرمن شود فرزانه نیست

ذره شو صحرا مشو گر عاقلی
تا ز نور آفتابے برخوری

آنکه می نازی بذبح گوسفند
ذبح کن خود را که باشی ارجمند

زندگی را می کند ناپایدار
جبر و قهر و انتقام و اقتدار

سبزه پامال است و رید بار بار
خواب مرگ از دیده شوید بار بار

غافل از خود شو گر فرزانه
گر ز خود غافل نه ای دیوانه

چشم بند و گوش بند و لب ببند
تا رسد فکر تو بر چرخ بلند

این علف زار جهان هست همه هیچ — تو بریں موسم ناساز دل مپیچ

خیل شیر از سخت گوشی خسته بود — دل بدق تن پرسی بسته بود

آمدش این پند خواب آور پسند — خورد از خامی فسون گوسفند

آنکه کرد ے گوسفندان را شکار — کرد دین گوسفندی اختیار

با پلنگان سازگار آمد علف — گشت آخر گوهر شیری خزف

از علف آتش ستیزی وا نماند — هیبت چشم شرر افشان نماند

دل بتدریج از میان سینه رفت — جوهر آئینه از آئینه رفت

آن جنون کوشش کامل نماند — آن تقاضائے عمل در دل نماند

اقتدار و عزم و استقلال رفت | اعتبارِ عزت و اقبال رفت

پنجہ ہائے آہنین بے زور شد | مُردہ شد دلہا و تن ہا گور شد

زورِ تن کاہید و خوفِ جان فزود | خوفِ جاں سرمایۂ ہمت رُبود

صد مرض پیدا شد از بے ہمتی | کوتہ دستی بیدلی دُوں فطرتی

شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت

انحطاطِ[1] خویش را تہذیب گفت

---

[1] انحطاط روحانی اور جسمانی تنزل۔

در معنی اینکہ افلاطونِ یونانی کہ تصوف و دبیاتِ اقوام اسلام از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفتہ بر مسلکِ گوسفندی رفتہ است و از تخیلاتِ او احتراز واجب است

از اوّل افلاطونِ حکیم
آں گردہِ گوسفندانِ قدیم

رخشِ او در ظلمتِ معقول گم
در گلستانِ وجود افگندہ سم

لہ رخش گھوڑا۔ ظلمت معقول۔ فلسفے کی تاریکی۔

آنچنان افسونِ نامحسوس خورد
اعتبار از دست و چشم و گوش برد

گفت سرِ زندگی در مردن است
شمع را صد جلوه از افسردن است

بر تخیلهائے ما فرمانرواست
جامِ او خوابِ آور و گیتی رباست

گوسفندے در لباسِ آدم است
حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است

عقلِ خود را بر سرِ گردون رساند
عالمِ اسباب را افسانه خواند

کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات
قطعِ شاخِ سرو و عنائے حیات

فکرِ فلاطونِ زمان را سود گفت
حکمتِ او بود دانا بود گفت

فطرتش خوابید و خوابے آفرید
چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید

بسکہ از ذوقِ عمل محرُوم بُود — جانِ او وارفتۂ معدُوم بُود

مُنکرِ ہنگامۂ موجُود گشت — خالقِ اعیانِ نامشہود گشت

زندہ جاں را عالمِ امکاں خوش است — مُردہ دل را عالمِ اعیاں خوش است

آہوئے تن بے بہرہ از لطفِ حرم — لذتِ رفتار کیکش حرام

نشنمش از طائفِ رم بے نصیب — طائرش را سینہ از دم بے نصیب

لہ اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلہ اعیان کیطرف اشارہ ہے جسپر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے افسوس ہے کہ اس مسئلہ کی توضیح اسجگہ ناممکن ہے فارابی نے الجمع بین الرائیں میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے جو میرے نزدیک ناکام رہی ہے۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکماء میں ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا تتبع کیا ہے عربی اور فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کیطرف توجہ کریں انگریزی دانوں کو فلسفہ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائیگی ۔

ذوقِ روئیدن نداد رد دانه اش
از طپیدن ہیچ برنیامد دانه اش

راہبِ ما جاہ غیر از رم نداشت
طاقتِ غوغائے این عالم نداشت

دل بسوزِ شعلۂ افسردہ بست
نقشِ آن دنیائے افیون خوردہ بست

از نشیمن سوئے گردوں پر کشود
باز سوئے آشیان نامد فرود

در خمِ گردوں خیالِ او گم است
من ندانم در دیا خم است

قوتہا از سکر او مسموم گشت
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقت شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیه

گرم خون انسان ز داغِ آرزو
آتش این خاکدان از چراغِ آرزو

از تمنّا می بجام آمد حیات
گرم خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس
آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دام آرزو
حُسن را از عشق پیغام آرزو

از چه رو خیز و تمنّا دم مدم
این نوائے زندگی را زیر و بم

هر چه با خوب و زیبا توسل جمیل
در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت
آرزوها سر بلند در دلت

حسنِ خلّاقِ بهارِ آرزوست
جلوه‌اش پروردگارِ آرزوست

سینهٔ شاعر تجلی زارِ حسن
خیز دار سینهٔ او نوارِ حسن

از نگاهش خوب گردد خوب تر
فطرت از افسونِ او محبوب تر

از دمش بلبل نوا آموخت است
غازه‌اش رخسارِ گل افروخت است

سوزِ او اندر دلِ پروانه‌ها
عشق را رنگین ازو افسانه‌ها

بحر و بر پوشیده در آغوشِ گل
صد جهانِ تازه مضمر در دلش

در دماغش تا دمیده لاله‌ها
ناشنیده نغمه‌ها هم ناله‌ها

طرفہ افسونے نقشِ او بر ما دمد
خامہ اش گوئی بموئے میکشد

فکرِ او با ماہ و انجم ہم نشین
زشت را نا آشنا خوب آفرین

خضر در ظلمات او آبِ حیات
زندہ تر از آبِ چشمش کائنات

ما گرانسیریم و خام و ساده ایم
درہ منزل زپا افتاده ایم

عندلیب او نوا پرداخت است
جیلۂ از بہرِ ما انداخت است

ناکشاد ما ز لبِ فردوسِ حیات
حلقہ کامل شود قوسِ حیات

کاروانہا از درِ اندیشہ گام زن
در پئے آوازِ نایش گام زن

چون نسیمش در ریاضِ ما وزد
نرمک اندر لالہ و گل می خزد

از فریب او خود افسرازندگی
خود حساب و[1] ناشکیبا زندگی

اہلِ عالم را صلا بر خواں کند
آتشِ خود را چو با دارزاں کند

وائے قومے کز اجل گیرد براث
شاعرش دانا[2] نسازد ذوقِ حیات

خویش نمائد زشت را آئینہ اش
در جگر صد نشتر از نوشینہ اش

بوئے او تازگی از گل برد
ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد

سنت اعصابِ تو از افیون او
زندگانی قیمتِ مضمون او

[1] خود حساب۔ محاسبہ نفس کرنے والا [2] وا بوسیدن۔ گردانی کرنا

می رباید ذوقِ عنّابی ز سرو
جرّہ شاہیں از دمِ سرد ش تذرو

ماہی و از سینہ سرد آدم است[1]
چون بناتِ آشیانِ اندریم است

از نوا بر باد خود افسوں زند
کشتیش در قعرِ دریا افگند

نغمہ ہایش از دلت دزدد ثبات
مرگ را از سحر او دانی حیات

دایۂ ہستی ز جانِ تو برد[2]
لعلِ عنّابی ز کانِ تو برد

چون زیاں پیرایۂ سود و زیاں
می کند مذموم ہر محمود را

[1] بناتِ آشیانِ قدیم سمندر کی تین پریاں جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرن کہتے ہیں ملاحوں کے توہمات کے رو سے اُن کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا۔ اور جہازران اُنکی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہوتے ہیں [2] دایۂ۔ خواہش آرزو۔

دیرم اندیشه انداز دترا
از عمل بیگانه می سازد ترا

خسته دل از کاوشش خسته تر
انجمن از دورِ جاشش خسته تر

جوی بر قی نیست در نیسانِ او
یک سرابِ رنگ و بو بستانِ او

حسنِ او را با صداقت کار نیست
در بمیش جز گوهرِ نقد اربیست

خواب را خوشتر ببیدی آی رشیم د
آتشِ ما از نفسهایش فسرد

قلب مسموم از سرودِ بلبلش
خفته مار ی زیرِ انبارِ گلش

از خمِ مینا و جامش احذر
از مئے آئینہ فامش احذر

اے ز یاد افتادہ صہبائے او
صبح تو از مشرقِ مینائے او

اے دلِ او از نغمہ ہائش سرد جوش
زہرِ قاتل خوردہ از راہِ گلوش

اے ز بیلِ الخطاط اندازِ تو
از نوا افتادہ تارِ سازِ تو

آن چناں زار از تن آسانی شدی
در جہاں ننگِ مسلمانی شدی

از رگِ گل می تواں بستن ترا
از نسیمے می تواں خستن ترا

عشق رسوا گشتہ از فریادِ تو
زشت رو قدشاش از بیدادِ تو

زرد از آزارِ تو رخسارِ او
سردیٔ تو بردہ سوز از نارِ او

خستہ جاں از خستہ جانیہائے تو
ناتواں از ناتوانیہائے تو

X

گر یہ طفلاں در پیمانہ اش — کلفتِ آبے متاعِ خانہ اش

سر خوش اندر یوزۂ می خانہ ہا — جلوہ زور و زنِ کاشانہ ہا

ناخوشے افسردۂ آزردۂ — از لگد کوبِ نگہباں مردۂ

از غماں مانند نے کاہیدۂ — از فلک صد شکوہ بر لب چیدۂ

لالہ و گل چوں جوہرِ آئینہ اش — ناتوانی ہم دمِ دیرینہ اش

پشت بخت و زیر دست و دوں نہاد — ناسزا و نا امید و نامراد

شیونش از جانِ تو سرمایہ برد — لطف خواب از دیدۂ ہمسایہ برد

وائے بر عشقے کہ نارا و فسرد — در حرم زائید و در بت خانہ مرد

اے میاں کلیات نقد سخن — بر عیارِ زندگی او را بزن

فکر روشن بیں مثل را رہبر است — چوں درخشش مرتبی پیش از شتر است

فکرِ صالح در ادب می باید — رجعتے سوئے عرب می باید

دل بہ سلمائے عرب باید سپرد — تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کرد[1]

از چمن زارِ عجم گل چیدۂ — نو بہارِ ہند و ایراں دیدۂ

اندکے از گرمیِ صحرا بجوز — بادۂ دیرینہ از خمہا بجوز

[1] سلمےٰ ادبیات عرب میں معشوقہ کا نام ہے دوسرے مصرع میں شیخ حسام الحق ضیاء الدین رح کے مقولہ "احییت کردیا اصبحت عربیا" کی طرف اشارہ ہے +

سیر یکے اندر برِ گرمش بدہ
تن دمے با صرصرِ گرمش بدہ

مدتے غلطیدۂ اندر حریر
خو بکر با پاسِ شتے[1] ہم بگیر

قرنہا بر لالہ پا کوبیدۂ
عارضش از شبنم چو گل شوئیدۂ

خویش را بر ریگِ سوزاں ہم بزن
غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن

مثلِ بلبل در قفس تا کے تپی
در چمن زاراں نشیمن تا کجا

اے ہما از بیضۂ دامت ارجمند
آشیانے ساز بر کوہِ بلند

آشیانے برق و تندر در بری
از کنامِ[2] جرہ بازاں بر تری

تا شوی در خور پئے کارِ حیات
جسم و جاں سوزد ز نارِ حیات

[1] اے اگر شتر کا سخت کرا۔ [2] لہ کنام باز کہ رہنے کی جگہ

در بیان آنکه تربیتِ خودی را سہ مرحل است

مرحلۂ اول را اطاعت و مرحلۂ دوم را ضبطِ نفس و مرحلۂ سوم را نیابت الٰہی میدانند

مرحلۂ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است	صبر و استقلال کارِ اشتر است
گام او در راہِ کم غوغاستے	کاروان را زورقِ[1] صحراستے

[1] زورق کشتی۔

نقشِ پایش قسمتِ ہر بیشہ
کم خور و کم خواب و محنت پیشہ

راکب و سامان و محمل می برد
پائے کوباں سوئے منزل می رود

سرخوش از کیفیتِ رفتارِ خویش
در سفر صابر ز ہموارِ خویش

تو ہم از بارِ فرائض سرمتاب [۱]
برخوری از عذبۂ حسن الماٰب

در اطاعت کوش اے غفلت شعار [۲]
می شود از جبر پیدا اختیار

ناکس از فرمان پذیری کس شود
آتش ار باشد ز طغیاں خس شود

۱؎ تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف۔

۲؎ اس شعر میں الہیات اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے۔ کہ اعلےٰ اور سچی حریت اطاعت یعنے پابندئ فرایض سے پیدا ہوتی ہے۔

هر که تسخیر مہ و پروین کند
خویش را زنجیری آئین کند

باد را زنداں گل خوشبو کند
قید بو را نافۂ آہو کند

می زند آخر سوئے منزل قدم
پیش آئینے سر تسلیم خم

سبزہ بر دینِ نمو روئیدہ است
پائمال از ترکِ آں گر دیدہ است

لالہ پیہم سوختن قانونِ او
بر جہد اندر رگِ او خونِ او

قطرہا دریاست از آئینِ وصل
ذرہا صحراست از آئینِ وصل

باطنِ ہر شے ز آئینے قوی
تو چرا غافل ازیں سامان روی

باز اے آزاد دستور قدیم
زینتِ پا کن ہماں زنجیر بسیم

شکوه رنج سختی آئین مشو
از حدود مصطفی بیرون مرو

مرحلهٔ دوم ضبط نفس

نفس تو مثل شتر خود پرور است
خود پرست و خود سوار و خود سر است

مرد شو آور زمام و لگچ بند
تا شوی گوهر اگر باشی خزف

هر که بر خود نیست فرمانش روان
می شود فرمان پذیر از دیگران

طرح تعمیر تو از گل ریختند
با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جاں — خوفِ آلامِ زمین و آسماں

حُبِّ مال و دولت و حُبِّ وطن — حُبِّ خویش و اقربا و حُبِّ زن

امتزاجِ ماء و طین تن پرورست — کشتهٔ فحشا هلاکِ منکرست

تا عصائے لا الٰهِ داری بدست — هر طلسمِ خوف را خواهی شکست

هر که حق باشد چو جان اندر تنش — خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینه او راه نیست — خاطرش مرعوبِ غیر الله نیست

هر که در تسلیمِ لا آباد شد — فارغ از بندِ بتان و اولاد شد

می کند از ما سوی قطعِ نظر — می نهد ما طور بر حلقِ پسر

له یا طور، چھری حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ والسلام کی طرف اشارہ ہے۔

بانگی مثلِ ہجومِ لشکر است
جانِ بیچشم او ز بادر زاں مترس

لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز
قلبِ مسلم را حج اصغر نماز

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است [۱]
قاتلِ فحشا و بغی و منکر است

روزہ بر جوع و عطش شبخوں زند [۲]
خیبرِ تن پروری را بشکند

مومناں را فطرت افروز است حج
ہجرت آموز و وطن سوز است حج

طاعتے سرمایۂ جمعیتے
ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے

حبِ دولت را فنا سازد زکوٰۃ
ہم مساوات آشنا سازد زکوٰۃ

---

[۱] الصلوٰۃ تنہیٰ عن الفحشاء الخ (آیہ شریفہ)
[۲] جوع و عطش بھوک - پیاس -

دل ز حق تنفقوا محکم کند[1] | زر فزاید الفت زر کم کند
این سبب اسباب کام تست | پختهٔ محکم اگر اسلام تست

اهل قوت شو ز وردِ یا قوی
تا سوارِ اشتر خاکی شوی

مرحلهٔ سوم نیابت الٰہی

گر شتربانی جہانبانی کنی | زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی

[1] لن تنالوا البر حتی تنفقوا (آیہ شریفہ)

تا جہاں باشد جہاں آرا شوی
تا جدارِ ملکِ لایبلیٰ شوی[1]

نائبِ حق در جہاں بودن خوش است
بر عناصر حکمراں بودن خوش است

نائبِ حق ہمچو جانِ عالم است
تا بمثنیٰ ظلِ اسمِ اعظم است

از رموزِ جزو و کل آگہ بود
در جہاں قائم بامر اللہ بود

خیمہ چوں در وسعتِ عالم زند
ایں لنباطِ کہنہ را برہم زند

فطرتش معمورہ می خواہد نمود
عالمے دیگر بیارد در وجود

صید ہیں مثلِ جہانِ جزو و کل
رو بدار از کشتِ خیالِ او چو گل

[1] ملکِ لایبلیٰ یعنی وہ ملک جو زوال کے دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف

پختہ سازد فطرتِ ہر خام را
از حرم بیرون کند اصنام را

نغمہ زا تارِ دلِ از مضرابِ او
بہرِ حق بیداریِ او خوابِ او

شیب را آموزد آہنگِ شباب [۱]
می دہد ہر چیز را رنگِ شباب

نوعِ انساں را بشیر و ہم نذیر
ہم سپاہی ہم سپہگر ہم امیر

مدعائے علم الاسماستے [۲]
سرِ سبحان الذی اسراستے

از عصا دستِ سفیدش محکم است [۳]
قدرتِ کامل بعلمش توام است

۵۱ شیب - بڑھاپا - ۵۲ تلمیح ہے آیاتِ قرآنی کی طرف ۔

۵۳ دستِ سفید - حضرت موسیٰؑ کا روشن ہاتھ ۔

4036

چوں عناں گیرد بدست آں شہسوار
تیز تر گردد سمندِ روزگار

خشک سازد ہیبتِ او نیل را
می برد از مصر اسرائیل را[1]

از قمِ او خیزد اندر گورِ تن
مُردہ جانہا چوں صنوبر در چمن

ذاتِ او توجیہِ ذاتِ عالم است
از جلالِ او نجاتِ عالم است

ذرّہ خورشید آشنا از سایہ اش
قیمتِ ہستی گراں از مایہ اش

زندگی بخشد ز اعجازِ عمل
می کند تجدیدِ اندازِ عمل

جلوہ ہا خیزد ز نقشِ پائے او
صد کلیم آوارۂ سینائے او

[1] اس شعر میں حضرت موسیٰ ؑ کے قصّے کی طرف تلمیح ہے۔

زندگی رامی کند تفسیرِ نو
می دہد ایں خواب را تعبیرِ نو

ہستیِ مکنونِ او راز حیات
نغمۂ نشنیدہ سازِ حیات

طبعِ فطرت عمرہا در خون تپید
تا دو بیتِ ذاتِ او مولود شود

مشتِ خاکِ ما سرِ گردوں رسید
زیں غبار آں شہسوار آید پدید

خفتہ در خاکسترِ امروزِ ما
شعلۂ فردائے عالم سوزِ ما

غنچۂ ما گلستاں در دامن است
چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است

اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا
اے فروغِ دیدۂ امکاں بیا

رونقِ ہنگامۂ ایجاد شو
در سوادِ دیدۂ ما آباد شو

شورشِ اقوام را خاموش کن
نغمهٔ خود را بهشتِ گوش کن

خیز و قانونِ اخوّت ساز ده
جامِ صهبائے محبّت باز ده

باز در عالم بیار ایامِ صُلح
جنگجویان را بده پیغامِ صُلح

نوعِ انسان مزرع و تو حاصلی
کاروانِ زندگی را منزلی

رنجت از جورِ خزان برگِ شجر
چُون بهاران بر ریاضِ ما گذر

سجده‌هائے طفلکِ ما بر نیاز
از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

از وجودِ تو سرافرازیم ما
پس بسوزِ این جهان سازیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰ رضؓ

مسلمِ اوّل شہِ مرداں علیؓ
عشق را سرمایۂ ایماں علیؓ

از ولائے دودمانش زندہ ام
در جہاں مثلِ گہر تابندہ ام

نرگسم وارفتۂ نظارہ ام
در خیابانش چو بو آوارہ ام

زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست
مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست

خاکم و از مہرِ او آئینہ ام
می تواں دیدن نوا در سینہ ام

از رخِ او فال پیغمبر گرفت
ملتِ حق از شکوہش فر گرفت

قوتِ دینِ مبیں فرمودہ اوست
کائناتِ آئینہ پرداز و دودہ اوست

مرسلِ حق کردنامش بوتراب
حق یداللہ خواندہ در اُمّ الکتاب

ہر کہ دانائے رموزِ زندگیست
سرِّ اسمائے علیؓ داند کہ چیست

خاکِ تاریکے کہ نامِ او تن است
عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردوں رس زمیں پیما ازو
چشم کور و گوش ناشنوا ازو

از ہوسِ تیغِ دو رو دارد بدست
رہروانِ را دل بریں رہزن شکست

شیرِ حق این خاک را تسخیر کرد
این گلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است
بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مرد کشور گیر از کرّاری است
گوهرش را آبرو خودداری است

هر که در آفاق گردد بوتراب
باز گرداند ز مغرب آفتاب [۱]

هر که زیر سر کبِ تن تنگ دست
چون نگیرد خاتمِ دولت نشست

زیر پاش اینجا شکوهِ خیبر است
دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است

از خود آگاهی یدِ اللّٰهی کند
از یدِ اللّٰهی شهنشاهی کند

ذاتِ او دروازهٔ شهرِ علوم
زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمراں باید شدن بر خاکِ خویش
تا مهِ روشن خوری از تاکِ خویش

[۱] معجزهٔ رجعتِ خورشید ۱۲

خاک گشتن بہر پروانگی است | خاک را اب شو کہ ایں مردانگی است

سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن | تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

از گلِ خود آدمے تعمیر کن | آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی نہ دیوار و در ے | خشت از خاکِ تو بندد دیگرے

اے ز جورِ چرخ ناہنجار تنگ | جامِ تو فریادیِ بیداد سنگ

نالہ و فریاد و ماتم تا کجا | سینہ کوبیہائے پیہم تا کجا

در عمل پوشیدہ مضمونِ حیات | لذتِ تخلیق قانونِ حیات

۱؎ حضرت علی مرتضیٰ کی کنیت (ابو تراب یعنے مٹی کا باپ) کیطرف تلمیح ہے

خیز و خلّاقِ جهانِ تازه شو
شعله در بر کن خلیل آوازه شو

با جهانِ نامساعد ساختن
هست در میدان سپر انداختن

مردِ خود دار آنکه باشد پخته کار
با مزاجِ او بسازد روزگار

گر نه سازد با مزاجِ او جهان
می شود جنگ آزما با آسمان

برکند بنیادِ موجودات را
می دهد ترکیبِ تو ذرّات را

گردشِ ایّام را برهم زند
چرخِ نیلی فام را برهم زند

می کند از قوّتِ خود آشکار
روزگارِ نو که باشد سازگار

در جهان نتوان اگر مردانه زیست
همچو مردان جاں سپردن زندگیست

آزماید صاحبِ قلبِ سلیم
زورِ خود را از مهماتِ عظیم

عشق با دشوار روزیدن خوش است
چون خلیل از شعله گل چیدن خوش است

ممکناتِ قوتِ مردانِ کار
گردد از مشکل پسندی آشکار

حربهٔ دون همتان کین است و بس
زندگی را این و آن آئین است و بس

زندگانی قوتِ پیداستی
اصلِ او از دودِ اندیشیدستی

عفوِ بیجا سردیِ خونِ حیات
سکتهٔ در بیتِ موزونِ حیات

هر که در قعرِ مذلت مانده است
ناتوانی را قناعت خوانده است

ناتوانی زندگی را رهزن است
بطنش از خوف و دغل آبستن است

از مکارم اندرونِ او نہی است
شیرش از بہرِ دیارم فربہی است

ہوشیار! اے صاحبِ عقلِ سلیم
در کمینہا می نشیند ایں غنیم

گر خردمندی فریبِ او مخور
مثلِ حربا[1] ہر زماں رنگش دگر

شکلِ او اہلِ نظر نشناختند
پردہ ہا بر روئے او انداختند

گاہ او را رحم و نرمی پردہ دار
گاہ می پوشد ردائے انکسار

گاہ او مستور در مجبوری است
گاہ پنہاں در تہِ معذوری است

چہرہ در شکلِ تن آسانی نمود
دل ز دستِ صاحبِ قوت ربود

[1] حربا۔ ایک قسم کا جانور جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے۔

با توانائی صداقت توام است
گر خود آگاهی همیں جامِ جم است

زندگی کشت است و حاصل قوت است
شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است

مدعی گر مایہ دار از قوت است
دعویِ او بے نیاز از حجت است

باطل از قوت پذیرد شانِ حق
خویش را حق داند از بطلانِ حق

از کُنِ او ذرہ کوثر می شود
خیر را گوید شر می شود

اے ز آدابِ امانت بے خبر!
از دو عالم خویش را بہتر شمر!

از رموزِ زندگی آگاہ شو
ظالم و جاہل ز غیر اللہ شو

چشم و گوش و دل کشا اے ہوشمند
گر نہ بینی راہِ حق بر من بخند

حکایتِ نوجوانے از مرو کہ پیشِ حضرت سیّد مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستمِ اعدا فریاد کرد

سیّد ہجویر مخدومِ اُمم — مرقدِ او پیرِ سنجر را حرم[1]

بندہائے کوہسار آسان گسخت — در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

[1] پیرِ سنجر۔ خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویری کی مزار پر تشریف لائے تھے

عهدِ فاروقؓ از جمالش تازه شد
حق ز حرفِ او بلند آوازه شد

پاسبانِ عزتِ اُمّ الکتاب
از نگاهش خانهٔ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زنده گشت
صبحِ ما از مهرِ او تابنده گشت

عاشق و هم قاطعِ اقلیمِ عشق
از جبینش آشکار اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم
گلشنے در غنچه مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو
وارد لاهور شد از شهرِ مرو

رفت پیشِ سیدِ والا جناب
نار باید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعدا ستم
در میانِ سنگها مینا ستم

با من آموز اے شہ گردوں مکاں
زندگی کردن میانِ دشمناں

پیرِ دانا کہ در ذاتش جمال
بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نامحرم از رازِ حیات
غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشہ اغیار شو
قوتِ خوابیدہ بیدار شو

سنگ چوں از خودنِ گمنام شیشہ کرد
شیشہ گر را دید و شکستن پیشہ کرد

ناتواں خود را اگر رہرو شمرد
نقدِ جانِ خویش بر رہزن سپرد

تا کجا خود را شماری ماءِ و طین[1]
از گلِ خود شعلۂ طور آفرین

---

[1] ماءِ و طین - پانی اور مٹی -

با عزیزاں سرگران بودن چرا — شکوہ سنجِ دشمنان بودن چرا

راست میگویم عدو هم یارِ تست — هستیِ او رونقِ بازارِ تست

هر که دانائے مقاماتِ خودی است — فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است

کشتِ انسان را عدو باشد سحاب — ممکناتش را برانگیزد ز خواب

سنگ ره آبست اگر همت قوی است — سیل را پست و بلند جاده چیست

سنگ گردد فسانِ تیغِ عزم — قطعِ منزل امتحانِ تیغِ عزم

مثلِ حیوان خوردن آسودن چه سود — گر نجوشد محکم نه بودن چه سود

خویش را چون از خودی محکم کنی — تو اگر خواهی جهان هم کنی

گر فنا خواهی ز خود آزاد شو
گر بقا خواهی بخود آباد شو

چیست مرد از خودی غافل شدن
تو چه پنداری فراقِ جان و تن

در خودی کن صورتِ یوسف مقام
از اسیری تا شهنشاهی خرام

از خودی اندیشه و مردِ کار شو
مردِ حق شو حاملِ اسرار شو

شرح راز از داستانها میکنم
غنچه از زورِ نفس وا میکنم

خوشتر آن باشد که سرِ دلبران
گفته آید در حدیثِ دیگران

حکایت طائرے کہ از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود
در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

ریزۂ الماس در گلزار دید
تشنگی نظارۂ آب آفرید

از فریبِ ریزۂ خورشید تاب
مرغِ نادان سنگ را پنداشت آب

مایہ اندوزِ نم از گوہر نشد
ژدبر منقار و کامش تر نشد

گفت الماسے گرفتارِ ہوس
تیز بر من کردہ منقارِ ہوس

قطرۂ آبے نیم ساقی نیم
من برائے دیگراں باقی نیم

قصدِ آزارم کُنی دیوانۂ
از حیاتِ خود نما بیگانۂ

آبِ من منقارِ مرغان شکند
آدمی را گوہرِ جان شکند

طائرِ از الماسِ کامِ دل نیافت
روئے خویش از ریزۂ تابندہ تافت

حسرت اندر سینہ اش آباد گشت
در گلوئے او نوا فریاد گشت

قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گُلے
تافت مثلِ اشکِ چشمِ بُلبلے

تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب
لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب

کوکبِ رم خوردۂ گردوں زادۂ
یکدم از ذوقِ نمود استادۂ

قرصِ او از غنچہ و گُل خوردۂ
بہرۂ از زندگی نابردۂ

مثلِ اشکِ عاشقِ دلدادہ
زیبِ مژگانے چکید آمادہ

مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید
در دہانش قطرۂ شبنم چکید

ایکہ می خواہی ز شیمن جان بری
از تو پرسم قطرہ یا گوہری؟

چون ز سوزِ تشنگی طائر گداخت
از حیاتِ دیگرے سرمایہ ساخت

قطرہ سخت اندام و گوہر خو نبود
دیدۂ الماس تو دو او نبود

غافل از حفظِ خودی یکدم مشو
ریزۂ الماس شو شبنم مشو

پختہ فطرت صورتِ کہسار باش
حاملِ صد بحرِ دریا بار باش

خویش را دریاب از ایجابِ خویش
سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمۂ پیدا کن از تارِ خودی
آشکارا ساز اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم درے
با تو می گویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماسِ معدن زغال
اے امینِ جلوه هائے لازوال

ہمدمیم و ہمنشینِ و یکدمایم
در جہاں اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکابل میرزم در دشتِ ناکسی
تو سرِ تاجِ شہنشاہاں رسی

قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک
از جمالِ تو دلِ آئینه چاک

روشن از تاریکیِ من مجمر است
پیکرِ کمالِ جوهرم خاکستر است

پشتِ پا هر کس مرا بر سر زند
بر متاعِ هستیم اخگر زند

بر سر و سامانِ من باد گریست
برگ و سازِ هستیم دانی که چیست؟

موجهٔ دودے بهم پیوستهٔ
مایهٔ داریک شرارِ رستهٔ

مثلِ انجم روئے تو هم خوئے تو
جلوه ها خیز ز هر پهلوئے تو

گاه نورِ دیدهٔ قیصر شوی
گاه زیبِ دستهٔ خنجر شوی

گفت الیاس اے رفیقِ نکته بین!
تیره خاک از زندگی گردد نگین

تا به پیرامونِ خود در جنگ شد
پنجه از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد
سینه‌ام از جلوه‌ها معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش
سوختی از تبِ ندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش
پنجه مثلِ سنگ شو الماس باش

می‌شود از وی دو عالم مستنیر
هر که باشد سخت کوش و سخت گیر

مشت خاکے اصلِ سنگِ اسود است
کوه‌سار از جیبِ حرم بیرون زد است

رتبه‌اش از طور بالاتر شد است
بوسه‌گاهِ اسود و احمر شد است

در صلا آبروئے زندگی است
تا توانی با کسی پختگی است

حکایتِ شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ

در معنی آنکہ تسلسلِ حیاتِ ملّیہ از محکم گرفتنِ روایاتِ مخصوصۂ ملّیہ می باشد

در بنارس برہمنے محترم — سرفرو اندریم بود و دمِ
بہرہ وافر ز حکمت داشتے[1] — با خدا جویاں ارادت داشتے

[1] برہمنے - مزید علیہ برہمن کا ہے ؛

ذہنِ او گیرائیِ ندرت کوش بود
باثریا عقلِ او ہمدوش بود

آسیانش صورتِ عنقا بلند
مہر و مہ بر سلسلۂ فکرش سپند

مدتے مینائے او در خون نشست
ساقیِ حکمت بجامش مے نہ بست

در ریاضِ علم و دانش دام چید
تا شہم دامش طائرِ معنی ندید

ناخنِ فکرش بخونِ آلودہ ماند
عقدۂ بود و عدم نکشودہ ماند

آہ بر لب شاہدِ حرمانِ او
چہرہ غمّازِ دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزدِ شیخِ کاملے
آنکہ اندر سینہ پروردے دلے

گوشِ بر گفتارِ آں فرزانہ داد
بر لبِ خود مہرِ خاموشی نہاد

گفت شیخ اطائف چرخ بلند — اندکے عہد وفا بر خاک بند

تا شدی آوارۂ صحرا و دشت — فکرِ بے باکِ تو از گردوں گذشت

باز میں در نائے گردوں نمود — در تلاشِ گوہرِ خرم مگرد

من نگویم از بتاں بیزار شو — کافری شائستۂ زنار شو

اے امانت دارِ تہذیبِ کہن — پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیّت حیاتِ ملّت است — کفر ہم سرمایۂ جمعیت است

تو کہ ہم در کافری کامل بۂ — در خورِ طوفِ حریمِ دل بۂ

ماندہ ایم از جادۂ تسلیم دور — تو ز آذر من ز ابراہیم دور

قیسِ ما سودائیِ محمل نشد | در جنونِ عاشقی کامل نشد

مرد چون شمعِ خودی اندر وجود
از خیالِ آسماں ہمپیاچہ سود

آب زد در دامنِ کہسار چنگ | گفت روزے با ہمالہ رودِ گنگ

اے ز صبح آفرینش تخ بدوش | پیکرت از زرد ہا زنّار پوش

حق ترا با آسماں ہمراز ساخت | پات محرومِ خرامِ ناز ساخت

طاقتِ رفتار از پایت ربود | این وقار و رفعت و تمکین چہ سود

زندگانی از خرامِ پیہم است | برگ و سازِ ہستیِ موج از رم است

کوہ چوں ایں طعنہ از دریا شنید
ہم چو بحرِ آتش از کیں در تپید

گفت اے پہنائے تو آئینہ ام
چوں تو صد دریا درونِ سینہ ام

ایں خرامِ نارسا مانِ فناست
ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست

از مقامِ خود نداری آگہی
بر زیانِ خویش نازی الہی!

اے ز بطنِ چرخِ گردوں زادۂ
از تو بہتر ساحلِ افتادۂ

ہستی خود نذرِ سلم ساختی
پیشِ ہر تیرِ نفس جاں انداختی

ہمچو گل در گلستاں خود دار شو
بہرِ نشترِ بوئے گل چیں مرو

۱؎ ہنود کا عقیدہ ہے کہ رود گنگا کا سرچشمہ آسمان پر ہے ۲؎ نشتر۔ پھیلانا

زندگی برجائے خود بالیدن است — از خیابانِ خودی گلچیدن است

قرنہا بگذشت و من با درگلم — تو گماں داری کہ دور از منزلم

ہستیم بالید تا گردوں رسید — زیرِ دامانم ثریا آرمید

ہستیٔ تو بے نشاں در قلزم است — ذرۂ من سجدہ گاہِ انجم است

چشمِ من بینائے اسرارِ فلک — آشنا گوشم ز پروازِ ملک

تا ز سوزِ سعی پیہم سوختم — لعل و الماس و گہر اندوختم

در درونم سنگ و اندر سنگ نار — آب را بر نارِ من نبود گذار

---

۱ ذرہ - چوٹی ۱۲ ۲ مولینا روم رح بتغیر الفاظ ۱۲

قطرہ؟ خود را بپائے خود مریز | در طاطم کوش و با قلزم ستیز

آبِ گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو | بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو

یا خود افزا شو سبک رفتار شو | ابرِ برق انداز و دریا بار شو

از تو قلزم گدیۂ طوفاں کند | شکوہ ہا از تنگیٔ داماں کند

کمتر از موجے شمار خویش را
پیشِ پائے تو گذارد خویش را

در بیان آنکہ مقصدِ حیاتِ مسلم اعلائے کلمۃ اللہ است و جہاد اگر محرک او جوع الارض[1] باشد در مذہبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ رنگ دہ — عشق را ناموس و نام و ننگ دہ

طبعِ مسلم از محبت قاہر است[2] — مسلم ار عاشق نباشد کافر است[3]

[1] جوع الارض تسخیر ممالک [2] صِبْغَةَ اللّٰهِ تلمیح ہے آیۂ شریفہ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً کی طرف [3] قاہر غالب

تابعِ حق دیدنش نادیدنش — خوردنش نوشیدنش خوابیدنش

در رضایش مرضیِ حق گم شود — این سخن کے باورِ مردم شود

خیمہ در میدانِ الّا اللہ زد — در جہاں شاہد علی الناس آمد است

شاہدِ حالش نبی انس و جاں — شاہدِ صادق ترین شاہداں

قال را بگذار و بابِ حال زن — نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن

در قبائے خسروی درویش زی — دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قربِ حق از ہر عملِ مقصود دار — تا زنو گردد جلالش آشکار

صلح شر گردد چو مقصود آید خیر — گر خدا باشد غرض جنگ است خیر

گر نہ گردد حق ز تیغ ما بلند
جنگ باشد قوم را ناارجمند

حضرت شیخ مرا نیمیر دلی
ہر خفی از نور جانِ او جلی

بر طریقِ مصطفےٰ محکم پئے
نغمۂ عشق و محبت را نوئے

تربتش ایمانِ خاکِ شہرِ ما
مشعلِ نورِ ہدایت بہرِ ما

بر درِ او جبہہ فرسا آسماں
از مریدانش شہ ہندوستاں

شاہ تخمِ حرص در دل کاشتے
قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے

از ہوس آتش بجاں افروختے
تیغ را اہلِ من مزید آموختے

در دکن ہنگامہ ہا بسیار بود
لشکرش در عرصہ پیکار بود

رفت پیش شیخِ گردون پایه — تا بگیرد از دعا سرمایه

مُسلم از دُنیا سُوئے حق رم کند — از دُعا تدبیر را محکم کند

شیخ از گفتارِ شه خاموش ماند — بزمِ درویشاں سراپا گوش ماند

تا مرید سکّهٔ سیمین بدست — لب کشود و مُهرِ خاموشی شکست

گفت این زر حقیر از من پذیر — اے ز حق آوارگاں را دستگیر

غوطه ها زد در جوئے[1] محنت تنم — تا گره زد در همے راد منم

گفت شیخ این زر حقِ سُلطانِ ماست — آنکه در پیراهنِ شاهی گداست

---

[1] جوئے (تلفظ خَے) پسینہ۔

حکمرانِ مہر و ماہ و انجم است
شاہِ ما مفلس ترینِ مردم است

دیدہ بر خوانِ اجانب دوخت است
آتشِ جوعش جہانے سوخت است

قحط و طاعوں تابعِ شمشیرِ او
عالمے ویرانہ از تعمیرِ او

خلق در فریاد از نادارئیش
از تہیدستی ضعیف آزارئیش

سطوتش اہلِ جہاں را دشمن است
نوعِ انساں کاروانِ او رہزن است

از خیالِ خوب و فریب و فکرِ خام
می کند تاراج را تسخیر نام

عسکرِ شاہی و افواجِ غنیم
ہر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم

لہ جوع - بھوک

آتش جانِ گدا جوعِ گداست | جوعِ سلطان ملک و ملت را فناست

هر که خنجر بهرِ غیر الله کشید

تیغِ او در سینهٔ او آرمید

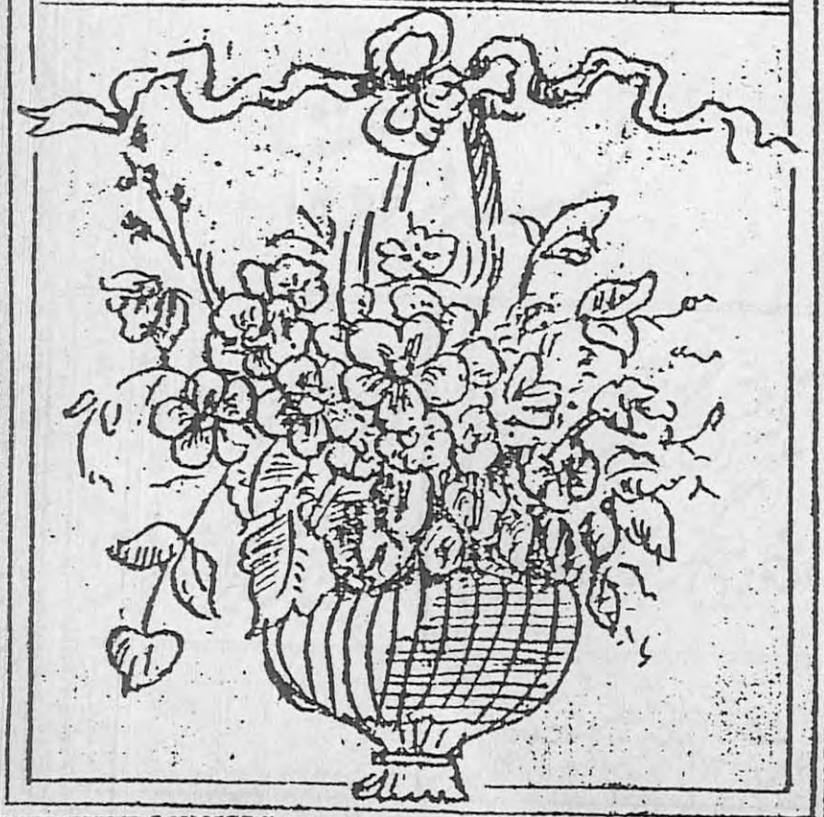

اندرز[1] میر نجات نقشبند المعروف بہ بابائے صحرائی کہ برائے مسلمانانِ ہندوستان قلمبند فرمودہ است

ایکہ مثلِ گل ز گِل بالیدۂ	تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ
از خودی مگذر بقا انجام باش	قطرۂ می باش و بحرِ آشام باش

[1] اندرز۔ نصیحت ۱۲

تو کہ از نورِ خودی تابندہ
گر خودی محکم کنی پائندہ

سود در جیبِ ہمیں سودا ستے
خواجگی از حفظِ ایں کالا ستے

ہستی و از نیستی ترسیدۂ
اے سرت گردم غلط فہمیدۂ

چوں خبر دارم ز سازِ زندگی
با تو گویم جیبیت از زندگی

غوطہ در خود صورتِ گوہر زدن
پس ز خلوت گاہِ خود سر بر زدن

زیرِ خاکستر شرارے اندوختن
شعلہ گردیدن نظر ہا سوختن

خانہ سوز محنتِ چل سالہ شو
طوفِ خود کن شعلۂ حوالہ شو

زندگی از طوفِ دیگر رستن است
خویش را بیت الحرم دانستن است

پرزن و از جذبِ خاک آزاد باش
همچو طائر ایمن از افتاد باش

تو اگر طائر نۂ اے ہوشمند
بر سرِ غار آشیانِ خود مبند

ایکہ باشی در پئے کسبِ علوم
با تو می گویم پیامِ پیرِ روم

علم را بر تن زنی مارے بود
علم را بر دل زنی یارے بود

آنچہ از قصۂ اخوندِ روم
آنکہ داد اندر حلب[1] درسِ علوم

پائے در زنجیرِ توجیہاتِ عقل
کشتیش طوفانیِ ظلماتِ عقل

موسیِ بیگانہ سینائے عشق
بیخبر از عشق و از سودائے عشق

[1] ملک شام میں ایک مشہور شہر کا نام ۱۲

از تشکک گفت و از اشراق گفت ۱؎ — وز حکم صد گوہرِ تابندہ سفت

عقدہائے قولِ مشائین کشود ۲؎ — نورِ فکرش ہر خفی را وا نمود

گرد و پیشش بود انبارِ کتب — بر لبِ او شرحِ اسرارِ کتب

پیر نبریزی ز ارشادِ کمال ۳؎ — جست راہِ مکتبِ مُلّا جلال

گفت این غوغا و قیل و قال چیست — این قیاس و وہم و استدلال چیست

۱؎ تشکک و اشراق۔ قدیم فلسفہ یونان کے دو اسکول۔ موخر الذکر افلاطون کے فلسفے کا نتیجہ ہے۔ مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جنکو سلطان صلاح الدین رح نے علمائے وقت کے فتوٰی پر قتل کروا دیا تھا۔

۲؎ مشائین۔ حکماء کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے

۳؎ کمال۔ حضرت شیخ کمال الدین جندی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

مولوی فرمود ناداں لب ببند
بر مقالاتِ خردمنداں مخند

پائے خویش از مکتبم بیروں گذار
قیل و قال است ایں ترا اے با وجیہ کار

قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است
شیشۂ ادراک را رو شنگر است

حرفِ ملا شمس را حدت فزود
آتشے از جانِ تبریزی کشود

بر زمیں برقِ نگاہِ او فتاد
خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد

آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت
دفترِ آں فلسفی را پاک سوخت

مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق
ناشناسِ نغمہ ہائے سازِ عشق

گفت ایں آتش حسابِ افروختی
دفترِ ارباب حکمت سوختی

گفت شیخ اے مُسلمِ زنار دار
ذوق و حال از سنتِ ابراہیم کار

حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است
شعلۂ ما کیمیائے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ
از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ [۱]

آتشے افروز از خاشاکِ خویش
شعلۂ تعمیر کُن از خاکِ خویش

علمِ مُسلم کامل از سوزِ دل است
معنیِ اسلام ترکِ آفل است [۲]

چُون زبندِ آفل ابراہیم رست
در میانِ شعلہ ہا نیکو نشست

[۱] تگرگ - اولہ - [۲] آفل - غروب ہونے والا - زوال پذیر -
تلمیح آیہ شریفہ لا احب الآفلین کی طرف ۱۲

علمِ حق را در قفا انداختی ل | بہرِ نانے نقدِ دین در باختی

گرم رو در جستجوئے سرمہ | واقف از چشمِ سیاہِ خود نہ

آبِ حیوان از دمِ خنجر طلب | از دہانِ اژدہا کوثر طلب

سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ ق | نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ

سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے | کیفِ حق از جامِ ایں کافر مجوے

مدتے محوِ تگ و دو بودہ ام | راز دانِ دانشِ نو بودہ ام

باغبانان امتحانم کردہ اند | محرمِ ایں گلستانم کردہ اند

ل در قفا انداختن - بے پروائی کرنا۔

گلستانے لالہ زارِ عبرتے
چوں گلِ کاغذ سراب نکہتے

تا زبندِ ایں گلستاں رستہ ام
آشیاں بر شاخِ طوبیٰ بستہ ام

دانشِ حاضر حجابِ اکبر است[1]
بت پرست و بت فروش و بت گر است

پا بزندانِ مظاہر بستۂ
از حدودِ حسنِ بروں ناجستۂ

در صراطِ زندگی از پا فتاد
بر گلوئے خویشتن خنجر نہاد

آتشے دارد مثالِ لالہ سرد
شعلۂ دارد مثالِ ژالہ سرد

فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند
در جہانِ جستجو ناشاد ماند

[1] دانشِ حاضر۔ موجودہ زمانے کے علوم و فنون۔

عشق فلاطونِ علتہائے عقل
بہ شود از نشترش سودائے عقل

جملہ عالم ساجد و مسجودِ عشق
سومناتِ عقل را محمودِ عشق

ایں مئے دیرینہ در میناش نیست
شورِ یارب قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی
سروِ دیگر را بلند انداختی

مثلِ نے خود را ز خود کردی تہی
بر نوائے دیگراں دل می نہی

اے گدائے ریزہ از خوانِ غیر
جنسِ خود می جوئی از دکانِ غیر

بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت
مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت

از سوادِ کعبہ چوں آہو رمید
نافۂ صد آہو پیشش دررسید

شد پریشان برگِ گل چوں بوئے خویش
اے ز خود رم کردہ باز آ سوئے خویش

اے امینِ حکمتِ اُمّ الکتاب
وحدتِ گم گشتۂ خود باز یاب

ما کہ دربانِ حصارِ ملتیم
کافر از ترکِ شعارِ ملتیم

سنگِ تو در سینۂ ما شکست
بزمِ رندانِ حجازی بر شکست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما
خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتانِ اسلام باخت
رشتۂ تسبیح از زنّار ساخت

پیرہا پیرانِ بیاضِ موشدند
سنگرہ[1] بہرِ کودکانِ کو شدند

[1] سنگرہ نسخہ ہستی زدائی

دل از نقشِ لا الٰہ بیگانۂ
از صنم ہائے ہوس تُتخانۂ

میشود ہر مو دراز از خرقہ پوش
آہ زین سوداگرانِ دیں فروش

با مریداں روز و شب اندر سفر
از خرافات ہائے ملت بیخبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند
سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

وعظاں ہم صُوفیاں منصب پرست
اعتبارِ ملت بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر تُتخانہ دوخت
مُفتیِ دیں مبیں فتوی فروخت

چیست یارانِ العدا ازیں تدبیرِ ما
رُخ سُوئے میخانہ دارد پیرِ ما

الوقت سیف[1]

سبز باد اخاکِ پاکِ شافعی
عالمے سرخوش زتاکِ شافعی

فکر او کوکب زگردوں چیدہ است
سیفِ بّرانِ وقت را نامیدہ است

من چہ گویم سرِّ ایں شمشیر چیست
آبِ او سرمایہ دارِ زندگیست

صاحبش مالا بتراز اُمید و بیم
دستِ او بیضا تر از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود
بحر از محرومیِ نم بر شود

[1] الوقت سیفٌ ۔ مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا

در کفِ موسیٰ همیں شمشیر بود
کارِ او با لاابالی تدبیر بود

سینهٔ دریائے احمر چاک کرد
قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد

پنجهٔ حیدر (رض) کہ خیبر گیر بود
قوتِ او از همیں شمشیر بود

گردشِ گردون گردان دینی است
انقلابِ روز و شب فهمیدنی است

اے اسیرِ دوش و فردا درنگر
در دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی
وقت را مثلِ خطے پنداشتی

بارہا با پیمانهٔ لیل و نهار
فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

ساختی این رشته را از تار و پود
گشته مثلِ تار باطل فروش

کیمیا بوئی و مشت گل شدی
سرِ حق زاشیدی و باطل شدی

مسلمی آزاد این زنار باش
شمعِ بزمِ ملت احرار باش

تو که از اصلِ زمان آگه نهٔ
از حیاتِ جاوداں آگه نهٔ

تا کجا در روز و شب باشی اسیر
رمزِ وقت از لی مع اللہ یاد گیر

این و آں پیدا ست از رفتارِ وقت
زندگی سر لست از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست
وقت جاوید است و خورشید نیست

عیش و غم عاشور و هم عید است وقت
سرِ تابِ ماه و خورشید است وقت

لہ لی مع اللہ وقتٌ حدیث مشہور ۱۲

وقت را مثلِ مکاں گسترده
امتیازِ دوش و فردا کرده

اے چو بورم کرده از بستانِ خویش
ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید
از خیابانِ ضمیرِ ما دمید

زنده از عرفانِ اصلش زنده تر
هستیِ او از سحر تابنده تر

زندگی از دهر و دهر از زندگی است
لَا تَسُبُّوا الدَّهر فرمانِ نبی است[1]

یار دایا میکه سیفِ دز گار
با تو نا دستیِ ما بُود یار

[1] لَا تَسُبُّوا الدَّهر — زمانے کو برا بھلا مت کہو۔

تخمِ دیں در کشتِ دلہا کاشتیم
پردہ از رخسارِ حق برداشتیم

تا خمِ ما عقدهٔ دنیا کشاد
بخت این خاکِ از سجود ما کشاد

از خمِ حق بادهٔ گلگون زدیم
بر کهنِ میخانه‌ها شبخون زدیم

اے مئے دیرینه در مینائے تو
شیشهٔ آب از گرمیِ صهبائے تو

از غرور و نخوت و کبر و منی
طعنه بر ناداریِ ما میزنی

جامِ ما هم زیبِ محفل بوده است
سینهٔ ما صاحبِ دل بوده است

عصرِ نو از جلوه‌ها آراسته
از غبارِ پائے ما برخاسته

کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما
حق پرستانِ جهان ممنونِ ما

عالم از ما صاحبِ تکبیر شد — از گلِ ما کعبہ ہا تعمیر شد

حرفِ اقرأ[1] حق بما تعلیم کرد — رزقِ خود ہا از دستِ ما تقسیم کرد

گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگیں — ما گدایاں را بچشمِ کم مبیں

در نگاہِ تو زیاں کاریم ما — گمہنہ پنداریم ما خواریم ما

اعتبار از لا الٰہ داریم ما — ہر دو عالم را نگہ داریم ما

از غمِ امروز و فردا رستہ ایم — با کسے عہدِ محبت بستہ ایم

در دلِ حق سرِ مکنونیم ما — وارثِ موسیٰ و ہارونیم ما

[1] اقرأ تلمیح ہے آیہ شریفہ ۔ اقرأ باسم ربک الذی خلق کیطرف

مهر و مه روشن ز تابِ ما هنوز | برقها دارد سحابِ ما هنوز

ذاتِ ما آئینهٔ ذاتِ حق است

هستیِ مسلم ز آیاتِ حق است

دُعا

اے جو جاں اندر وجودِ عالمی
جانِ ما با تو ہی و از ما می رمی

نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات
موت در راہِ تو محسودِ حیات

باز در سینہ ہا آباد شو
باز سکینِ دلِ ناشاد شو

باز از ما خواہ ننگ و نام را
پختہ تر کن عاشقانِ خام را

از مقدر شکوہ ہا داریم ما
نرخِ تو بالا و نا داریم ما

لہ عود - ایک قسم کا ساز - ۱۲

از تہیدستاں رخِ زیباش میخواہد شکوہ
عشقِ سلمان و بلال از فرِ فرمانش دہ

چشمِ بیتاب و دلِ بیتاب دہ
بازمارا فطرتِ سیماب دہ

آیتے بینم ز آیاتِ مبیں
تا شود عشاقِ اعدا خاضعیں[1]

کوہ آتش خیز کن ایں کاہ را
از آتش تا سوز غیر اللہ را

رشتہ وحدت چو قوم از دست داد
صد گرہ بر روئے کارِ ما فتاد

ما پریشاں در جہاں چوں اختریم
ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم

باز ایں اوراق را شیرازہ کن
باز آئینِ محبت تازہ کن

[1] تلمیح ہے آیہ شریفہ (ان نشا ننزل علیہم من السماء آیۃ فظلت اعناقہم لہا خاضعین) کی طرف

بازمارا بر مہاں خدمت گذار
کارِ خود با عاشقانِ خود سپار

رہروانرا منزلِ تسلیم بخش
قوّتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کُن
آشنائے رمزِ الّا اللہ کُن

منکہ بہرِ دیگراں سوزم چو شمع
بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع

یارب آں آشکے کہ باشد دلفروز
بیقرار و مضطر و آرام سوز

کارِ شش در باغ و دید آتشے
از قبائے لالہ شوید آتشے

دلبدش دیدہ بر فردا ستم
در میانِ انجمن تنہا ستم

هر کسے از ظنِ خود شد یار من
از درونِ من نجست اسرارِ من

در جہان یا رب ندیم من کجاست
نخلِ سینایم کلیم من کجاست

ظالم بر خود ستم ہا کردہ ام
شعلہ را در بغل پروردہ ام

شعلۂ غارت گرِ سامانِ ہوش
آتشے افگند در دامانِ ہوش

عقل را دیوانگی آموختہ
علم را سامانِ ہستی سوختہ

آفتاب از سوزِ او گردد مقام
برقہا اندر طوافِ او مدام

ہمچو شبنم دیدۂ گریاں شدم
تا امینِ آتشِ پنہاں شدم

شمع از سوزِ عیاں آموختم
خود نہاں از چشمِ عالم سوختم

شعله‌ها آخر زهر مویم دمید — از رگِ اندیشه‌ام آتش چکید

عندلیبم از شررها دانه چید — نغمهٔ آتش مزاجے آفرید

سینهٔ عصرِ من از دل خالی است — می تپد مجنون که محمل خالی است

شمع را تنها تپیدن سہل نیست — آه یک پروانهٔ من اہل نیست

انتظارِ غمگسارے تا کجا — جستجوئے از دارے تا کجا

اے ز دیت ماہ و انجم مستنیر — آتشِ خود را ز جانم باز گیر

ایں امانت باز گیر از سینه‌ام — خارِ جوہر برکش از آئینه‌ام

یا مرا یک ہمدمِ دیرینه ده — عشقِ عالم سوز را آئینه ده

موج در بحر است ہم پہلوئے موج
ہست با ہمدم تپیدن خوئے موج

بر فلک کوکب بدیدم کوکب است
تا ترا باور نیاید شب شب است

روز پہلوئے شبِ یار است و بس
خویش را امروز بر فردا مرس

ہستی جوئے بجوئے گم شود
موجۂ بادے ببوئے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص
میکند دیوانہ با دیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خود یکتا ستی
عالمے را از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحرا ستم
در میانِ محفلے تنہا ستم

خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے
از رموزِ فطرتِ من محرمے

همدمے دیوانه فرزانهٔ — از خیالِ این و آن بیگانهٔ

تا بجانِ او سپارم هوئے خویش — بازبینم در دلِ او روئے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش
هم صنم اوراشوم هم آذرش

تمت

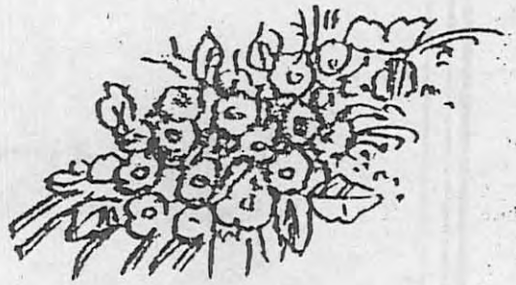

اطلاع

(بموجب ایکٹ ۱۹۱۴ء کاپی رائٹ مجریہ
فروری ۱۹۱۴ء) مثنوی ہذا کے جملہ حقوق
محفوظ ہیں۔ لہٰذا کوئی صاحب قصد طبع نہ کریں۔

(مصنف)
Muhammad Iqbal
Barrister-at-Law,
Lahore.

ترجمان حقیقت ڈاکٹر محمد اقبال صاحب ایم اے بیرسٹر ایٹ لاء لاہور

کی

مثنوی اسرار خودی

یعنی

اسرارِ حیاتِ ملیہ اسلامیہ

اس مثنوی میں مصنف موصوف نے شعر کے دلفریب پیرائے میں حقایق ملیہ اسلامیہ کو اس خوبی سے بیان کیا ہے کہ پڑھنے والے کو اسی طرح عرفان مسرت حاصل ہوتی ہے جیسے کسی گمشدہ گھڑی ہوئی چیز کے مل جانے سے ہو حکمت مومن کی گم شدہ چیز ہے۔ یہ مثنوی اسی گمشدہ حکمت کا پتہ دیتی ہے۔ قیمت بلا جلد عہ مجلد عہ عہ

المشتہر محمد اللہ اکرم

مدبر مبارک علی تاجر کتب اندرون دہلی دروازہ لاہور

LAHORE

IQBAL ACADEMY PAKISTAN
LIBRARY.
Acc No. 15524
LAHORE.